

Бенч Н. Я.,
аспірантка Науково-дослідного фінансового інституту
Міністерства фінансів України

ПОДАТКОВЕ НАВАНТАЖЕННЯ ЯК ОКРЕМА ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ: ТЕОРЕТИЧНА СУТНІСТЬ ТА СПРОБИ ОБРАХУНКУ

Ефективна податкова система значною мірою є визначальним фактором економічного росту, покращання інвестиційного клімату та зростання добробуту громадян. Важливою передумовою такої податкової системи є узгодження інтересів платників податків та держави, адже обидва суб'єкти податкових відносин намагаються максимально задовольнити власні інтереси. Держава прагне мобілізувати якомога більшу суму коштів для виконання покладених на неї функцій, платник податків – сплачувати якомога менші податки. Тому протягом усього періоду існування фінансової науки пошук оптимальної моделі оподаткування, яка б максимально задовольняла інтереси платника і держави, був і є одним із пріоритетних завдань державної діяльності.

Сучасні умови господарювання, що характеризуються високим рівнем інтеграційних та глобалізаційних процесів, підвищенням ступеня відкритості економік різних країн та зростанням ролі міжнародних корпорацій, підтверджують значимість функціонування ефективної податкової системи, яка б характеризувалася високою конкурентоспроможністю та сприяла формуванню позитивного іміджу країни у світовому економічному просторі.

Вирішення проблеми ефективної системи оподаткування міститься у дослідженні та аналізі податкового навантаження як основної категорії, що відображає результат функціонування податкової системи держави. Тому сьогодні питання тягаря податків привертають до себе дедалі більшу увагу з боку науковців, фінансистів та практиків у сфері оподаткування.

Дослідженню згаданих проблем присвячені праці зарубіжних та вітчизняних вчених: В. Андрущенко, Ш. Бланкарта, Дж. Б'юкенена, В. Вишневського, А. Лаффера, І. Луїної, І. Озерова, У. Петті, А. Пігу, В. Пушкарьової, Е. Селімана, А. Соколовської, Дж. Стігліца, К. Шмельова, І. Янжула та ін.

Сучасна науково-практична література у сфері оподаткування та, зокрема, тягаря податків, має переважно прикладний характер. Відсутність комплексних теоретичних досліджень податкового тягаря є значною перешкодою при аналізі характеру впливу оподаткування та пошуку шляхів вдосконалення функціонування податків.

Метою статті є аналіз поглядів вчених, починаючи від класиків фінансової науки до сучасних її представників, на категорію податкового навантаження, дослідження її теоретичної сутності, методики обрахунку та обґрунтування власного бачення категорії податкового тягаря на основі зробленого аналізу.

Насамперед зауважимо, що термін “податкове навантаження” в економічній літературі з'явився практично одночасно з першими дослідженнями

податків. Основоположник теорії оподаткування У. Петті у ґрунтовній праці “Трактат про податки і збори” детально вивчав проблему розподілу тягара податків та пропонував оптимальну, на його погляд, систему оподаткування – пропорційну, за якої кожен громадянин повинен сплачувати податки відповідно до рівня свого доходу. З огляду на ці твердження цілком зрозуміло, що У. Петті під поняттям “податкове навантаження” розумів загальну суму коштів, яку необхідно мобілізувати до державної казни у вигляді податків. Розподіл податкового тягара він трактував як такий, що передбачає побудову системи оподаткування, класифікацію податків та визначення їх ставок¹. На думку В. Андрущенка, дослідження соціально-психологічного впливу податків на платників є найважливішим у вченнях У. Петті². Сьогодні сучасна зарубіжна фінансова література приділяє велику увагу цьому аспекту оподаткування, адже наслідки його впливу позначаються на характері поведінки платників та обсягах податкових надходжень. З цієї позиції саме У. Петті є основоположником досліджень ефектів оподаткування в межах проблеми податкового навантаження.

А. Сміт розглядав проблему податкового навантаження, вивчаючи взаємозв'язок між рівнем податкового тягара та бюджетними доходами. Вчений стверджував, що низький рівень оподаткування сприятиме розвитку і розширенню господарської діяльності, що обумовить збільшення бази оподаткування та податкових надходжень³. Ця думка А. Сміта була розвинена та формалізована А. Лаффером у середині ХХ ст. Цілком зрозуміло, що термін “податкове навантаження” А. Сміт розглядав як частку конкретного податку та загальної суми усіх податків у доходах платників.

У працях класиків фінансової думки немає визначення і тлумачення категорії “податкове навантаження”. Але численні зауваження щодо загальних засад оподаткування та використання терміна “податкове навантаження” створюють підґрунтя для припущень, як саме вчені того часу розуміли це поняття. Передусім йдеться про рівень оподаткування, його наслідки, ефекти оподаткування. З'явилися і перші згадки про явище перекладання податків та носія податкового тягара (Д.Рікардо). Можна з упевненістю стверджувати, що цей період зародження та розвитку фінансової думки і теоретичних засад оподаткування заклав підвалини для сучасного розуміння сутності податкового навантаження.

У ХVІІІ ст. уперше було порушено питання визначення рівня податкового тягара. До цього часу використовувалася складна система розрахунків, яка передбачала визначення частки вільного доходу для задоволення державних потреб без шкоди для народного господарства. У той час така част-

¹ Антология экономической классики: в 2-х томах; том 1 / Сост. И. А. Столяров. – М.: МП “ЭКОНОВ”, “КЛЮЧ”, 1993. – С. 23

² Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів) / В. Л. Андрущенко. – Л.: Каменяр, 2000. – С. 153.

³ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К.: Port Royale, 2001. – С. 532–540.

ка коливалася від 2/3 до 1/10 національного доходу залежно від витратної частини державного бюджету⁴.

Численні дослідження щодо обрахунку рівня податкового навантаження було узагальнено А. Вагнером. Вчений встановив певну залежність, яка засвідчує: чим вище безпосередня економічна цінність державних послуг, чим більше вони сприяють розвитку продуктивних сил і чим більший абсолютний вільний національний дохід, тобто дохід, що залишається після задоволення найнеобхідніших матеріальних потреб населення, зрештою чим більша частина чистого доходу вилучається з державно-господарських підприємств, тим вищими можуть бути державні витрати в абсолютній сумі і відносно національного доходу⁵.

Наприкінці XIX ст. К. Віксель здійснив обґрунтування основних принципів оподаткування та розподілу податкового навантаження. Основою оподаткування він пропонував вважати принцип рівності між платежами державі (податками) та отриманими послугами з боку держави. Цю думку він пояснював тим, що за умов ринкової економіки індивіди не зацікавлені відкрито виявляти свої переваги щодо суспільних благ, і лише послуги з боку держави можуть компенсувати сплачені податки. Цей принцип К. Віксель назвав принципом зацікавленості⁶.

Підвищення уваги до проблеми податкового навантаження у XX ст. було зумовлено різким збільшенням рівня оподаткування після Першої світової війни. Основний акцент у питаннях податкового навантаження було здійснено за наслідками оподаткування, виміром рівня його тягаря та характером впливу на господарство країни чи окремі економічні суб'єкти. У праці "Теорія податків" російського вченого А. Соколова яскраво простежується думка, що саме ефекти справляння податків, виражені у матеріальних втратах платника, становлять сутність податкового навантаження⁷.

Вчені-фінансисти пропонують різні методики обрахунку тягаря податків. Російський вчений К. Шмельов пропонував розраховувати податкове навантаження як фактичну суму податків, які сплачує населення, включаючи фактичну вартість на збір податків. Для визначення впливу податків на суб'єкти господарювання необхідно провести такі розрахунки: 1) обчислити тягар податків; 2) розподілити його між групами населення; 3) віднести його до народногосподарських показників, які б давали змогу визначити фактичний тягар оподаткування (% до національного доходу, на душу населення, на один суб'єкт господарювання, стосовно всього населення та окремих його груп). Недоліками такого методу була складність підрахунку тягаря податків та його розподілу. На відміну від нього, Е. Селігман здійснив

⁴ Шаблиста Л. М. Податки як засіб структурної перебудови економіки / Л. М. Шаблиста. – К., 2000. – С. 49.

⁵ Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов: учеб. пособ. / В. М. Пушкарева. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 184.

⁶ Луніна І. О. Державні фінанси та реформування міжбюджетних відносин / І. О. Луніна. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 82–83.

⁷ Соколов А. А. Теория налогов / А. А. Соколов. – М., 2003. – С. 446.

розрахунок стосовно податкового тягаря у різних країнах світу шляхом порівняння середніх подушних квот оподаткування всього населення з подушними квотами національного доходу в кожній країні. Німецькі фінансисти пропонували вимірювати тягар податків шляхом порівняння вільного залишку національного доходу на душу населення та рівня прожиткового мінімуму в країні⁸. Такі спроби обчислення тягаря податків та характеру їх впливу на економіку і суб'єкти господарювання були значним кроком у дослідженні проблеми податкового навантаження, хоча й мали численні недоліки та труднощі в обрахунках.

Теоретичне узагальнення проблеми податкового навантаження та визначення оптимального рівня оподаткування було здійснено у середині 70-х років ХХ ст. американським вченим А. Лаффером. Він стверджував, що надмірне оподаткування негативно впливає на підприємницьку та інвестиційну діяльність і зрештою призводить до зменшення податкових надходжень. А. Лаффером було досліджено зв'язок між рівнем оподаткування (ставкою податку) та індивідуальною адаптацією платників податків (обсягом податкових надходжень). Основна ідея його суджень полягає в тому, що чим більше держава прагне максимізувати власну вигоду, тобто збільшує ставку податків, тим більший опір їй діям чинять платники. З певного часу при збільшенні ставки спостерігається зменшення податкових надходжень до бюджету держави⁹.

Сучасний етап розвитку фінансової науки характеризується наявністю численних праць зарубіжних вчених, присвячених оподаткуванню, визначенню економічної сутності податкового навантаження та методиці його обрахунку. У вітчизняній фінансовій літературі бракує ґрунтовних досліджень з цього питання. Для кращого та глибшого розуміння теоретичної сутності податкового навантаження проведемо аналіз існуючих тлумачень цього терміна. Зауважимо, що поряд з категорією “податкове навантаження” у фінансових джерелах нерідко вживається поняття “податковий тягар”. Дослідження, проведені А. Соколовською¹⁰, дають змогу стверджувати про їхню ідентичну сутність та ототожнення, тому терміни “податковий тягар” та “податкове навантаження” вважатимемо синонімами. Зазначимо, що у згаданій праці податкове навантаження визначається як ефект впливу податків на економіку в цілому та окремих її платників, з економічними обмеженнями, які виникають внаслідок сплати податку та відволікання коштів від інших можливих напрямів їх використання¹¹.

У зарубіжній фінансовій літературі немає єдиного тлумачення поняття податкового тягаря. Деякі автори податкове навантаження нерідко розумі-

⁸ *Пушкарева В. М.* История финансовой мысли и политики налогов: учеб. пособие. / В. М. Пушкарева. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 184–185.

⁹ *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Ш. Бланкарт / Пер. з нім. / Ред. В. М. Федосова. – К.: Либідь, 2000. – С. 277–279.

¹⁰ *Соколовська А.* Теоретичні засади визначення податкового навантаження та рівня оподаткування економіки / А. Соколовська // *Фінанси України.* – 2006. – № 7. – С. 4–12.

¹¹ Там само. – С. 5.

ють лише як кількісну величину: суму податку, сплачену фізичною чи юридичною особою до бюджету зі свого доходу¹², суму податку, яка входить у вартість товару¹³, частку податкових надходжень в особистих доходах¹⁴. Такі визначення доречніше було б приєднати до показників рівня оподаткування. Але на підставі таких даних варто говорити про межі оподаткування та характер впливу сплати податку на добробут платника, що буде емпіричною частиною аналізу податкового навантаження, на основі якої можна робити теоретичні висновки та узагальнення. На нашу думку, такі визначення терміна “податкове навантаження” є досить вузькими і мають лише практичний, кількісний характер.

У тлумачному словнику зарубіжної термінології автори висловлюють цілком слушну думку, а саме: податкові платежі – це ще не все податкове навантаження, яке є набагато ширшим та включає також відрахування, внески соціального характеру¹⁵. Це джерело ототожнює податкове навантаження з обмеженим використанням фінансових коштів через сплату податку, що призводить до появи ефектів доходу та заміщення, підтверджуючи необхідність розгляду ефектів оподаткування в межах податкового навантаження.

Відмінним від наведених є тлумачення податкового тягара у праці відомого американського фінансиста Дж. Е. Стігліца “Економіка державного сектора”. Автор стверджує, що економісти користуються терміном “тягар податку” для визначення тих осіб, які незалежно від законодавчо прийнятих фактично несуть тягар податку. Іншими словами, дослідження податкового навантаження полягає у пошуку сфери дії податку та носіїв податкового тягара¹⁶.

Варто зауважити, що в англомовній фінансовій літературі поряд з дослідженням податкового навантаження (tax burden) використовується термін “tax incidence”, “incidence of taxation”. Р. Крілав стверджує, що англійський термін tax incidence доцільно перекладати як розподіл податкового тягара, який полягає у проведенні аналізу розповсюдження тягара податку чи системи податків серед суб’єктів економічної діяльності. Головна мета такого аналізу – встановити фактичного носія податку. Тягар податків слід характеризувати його впливом на добробут громадян, фізичних осіб як споживачів, виробників та постачальників факторів виробництва¹⁷.

¹² Финансы: Оксфордский толковый словарь: Англо-русский. – М.: Весь мир, 1997. – С. 414.

¹³ Налоговая реформа в России: проблемы и решения: [В 2-х т.] (Том 1) – М.: ИЭПП, 2003. – С. 68.

¹⁴ W. Robert Reed, Cynthia L. Rogers. Tax Burden and the mismeasurement of state tax policy/ Public Finance Review, volume 34 Number 4, July 2006, p. 404.

¹⁵ Бернар И. Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2-х т. – Т. II: Пер. с фр. / И. Бернар, Ж.-К. Колли. – М.: Междунар. отношения, 1994. – С. 382–384.

¹⁶ Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / Дж. Е. Стігліц / Пер. з англ. А. Олійник, Р. Скільський. – К.: Основи, 1998. – с. 494.

¹⁷ Пособие по налоговой политике / Под редакцией Партасарати Шома. – Вашингтон, округ Колумбия: Отдел налоговой политики, Управление по бюджетным вопросам, Международный Валютный Фонд, 1995 – С. 43.

За визначенням Г. Меткалфа та Д. Фуллертона, *tax incidence* – це аналіз ролі податків у розподілі благ і багатства у суспільстві та пошук носія податкового навантаження¹⁸. Цей аналіз розпочинається з явища перекладання податків, коли особа, на яку законодавчо покладено обов’язок сплати згаданого податку, не обов’язково погіршує таким чином власний добробут, отже, фактично не є його платником.

У вітчизняній фінансовій думці немає аналога англійському “*tax incidence*”, “*incidence of taxation*”. Для уникнення загромождження теоретичних досліджень про податки термінами, вважатимемо, що ефекти оподаткування, сфера поширення податків є частиною теоретичних узагальнень та тлумачень податкового навантаження.

Як бачимо, сучасна зарубіжна фінансова думка при вивченні податкового навантаження поєднує вирішення досить широкого кола питань. Це аналіз сфери поширення податків, ефектів оподаткування та пошук фактичного носія податкового тягаря. Ці проблеми безпосередньо пов’язані та мають на меті дослідити результати функціонування податків.

На нашу думку, з огляду на проведений аналіз проблему податкового тягаря слід вивчати з двох точок зору. У широкому розумінні на теоретичному рівні податковий тягар трактуватимемо як узагальнену економічну категорію, що характеризує сферу дії податків та ефекти впливу їх на економіку, фактори виробництва та платників. У вузькому розумінні на емпіричному рівні податкове навантаження – це розподіл сукупної суми податкових платежів між платниками. Питання визначення показника рівня оподаткування (податкового коефіцієнта) та показників податкового навантаження (ефективних ставок податків) вважатимемо невід’ємною частиною аналізу тягаря податків.

Пошук теоретичної основи, яка б сприяла не лише адекватному опису сучасних економічних процесів та явищ, а й розробці методики визначення податкового тягаря, є одним із пріоритетних завдань економічної політики.

Зазначимо, що нині існує чимало методик, які різняться рівнем застосування, групами платників, сферами економічної діяльності та іншими критеріями, проте немає єдино визнаної. На думку Л. М. Шаблюстої, найдостовірнішу інформацію про вплив податкового тягаря на економіку дає комплексний показник, який враховує всі види податків. Як узагальнюючий можна використовувати показник частки сумарної величини податкових надходжень у ВВП (при його первинному і вторинному розподілі), який здійснюється за національними рахунками. Рахунок розподілу первинного доходу – податки на виробництво та імпорт. Рахунок вторинного розподілу – поточні податки на доходи, майно, внески на соціальне страхування¹⁹.

¹⁸ *Gilbert E. Metcalf, Don Fullerton. The distribution of tax burdens: an introduction NBER. – Working paper № 8978, 2002. – P. 1.*

¹⁹ *Шаблюста Л. М. Податки як засіб структурної перебудови економіки. – К., 2000. – С. 51–52.*

У російських дослідженнях при визначенні показника податкового навантаження нерідко здійснюється розмежування його видів на фізичних та юридичних осіб, макро- та мікрорівень. Наприклад, О. Кірова при визначенні податкового тягаря на суб'єкти господарювання пропонує розрізняти поняття абсолютного та відносного податкового навантаження. Перший вид тягаря – це лише абсолютна величина податкових зобов'язань, внесків, які підприємства повинні сплатити до бюджетів різних рівнів та соціальних фондів. Відносне податкове навантаження пропонується розраховувати як співвідношення абсолютної суми податків та внесків (абсолютного податкового тягаря) до новоствореної вартості. На нашу думку, використання терміна “абсолютне податкове навантаження” не доречне, оскільки не надає інформації про вимір тягаря податків. Адже згідно з тлумаченням податкового навантаження, якого ми дотримуємося, метою його дослідження та обрахунку є визначення реального тягаря податків на сфері економіки й платників та характеристика ефектів оподаткування²⁰.

Російський вчений М. Литвин при обчисленні податкового навантаження пропонує враховувати такі елементи:

- кількість податків та інших обов'язкових платежів;
- структуру податків;
- механізм стягнення податків;
- показник податкового тягаря на окреме підприємство²¹.

На наш погляд, усупереч наведеній думці, при обрахунку показників податкового навантаження доречніше враховувати лише витрати, пов'язані зі сплатою податків з боку державних органів і платників податків. Експерти Світового банку у звіті про функціонування податкових систем 175 країн світу зазначають, що великі витрати, пов'язані з адмініструванням податків, значною мірою призводять до зростання податкового навантаження на економіку та платників²².

Російські фінансисти Ю. Фокін та О. Кірова у своїх дослідженнях стверджують, що при обчисленні податкового тягаря слід дотримуватися таких принципів: уточнення складу податків, включених у сукупне податкове навантаження, вибір єдиної бази для обчислення тягаря податків на всіх рівнях економічної діяльності, визначення граничної величини податкового навантаження на суб'єкти господарювання, перевірка правильності нової методики визначення податкового навантаження²³. Піддається сумніву думка згаданих вчених щодо виключення зі складу податків, які враховуються при визначенні податкового тягаря, внесків до Пенсійного фонду (таких переконань дотримуються спеціалісти Міністерства фінансів

²⁰ Кірова Е. А. Методология определения налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты / Е. А. Кірова // Финансы. – 1998. – № 9. – С. 31

²¹ Литвин М. И. Налоговая нагрузка и экономические интересы предприятий / М. И. Литвин. – Финансы, 1998. – № 5. – С. 29.

²² Paying Taxes. The global picture. – World bank, PricewaterhouseCoopers. – 2006, 54 p. // http://www.doingbusiness.org/documents/DB_Paying_Taxes.pdf

²³ Фокін Ю., Кірова Е. Налоговая нагрузка: проблемы и пути решения / Ю. Фокін, Е. Кірова // Экономист, 1998. – № 10. – С. 53–55

Російської Федерації). Автори пояснюють це тим, що ці внески згодом повертаються до тих же осіб, коли вони досягають пенсійного віку. Дотримуючись таких критеріїв, значну частину податкових платежів та внесків не слід було б враховувати при визначенні податкового тягаря, адже теоретично податки призначені для фінансування суспільних послуг і благ. Зауважимо, що з 2003 р. у країнах ЄС внески до пенсійних фондів разом з іншими внесками до фондів соціального захисту враховуються при обчисленні податкового тягаря та належать до податків на працю.

На міжнародному рівні загально визнаним показником, який характеризує величину податкового тягаря, є співвідношення податкових надходжень із ВВП. Такі розрахунки показують лише частку податкових надходжень у ВВП. Останніми роками для визначення податкового тягаря експерти країн ЄС та ОЕСР використовують методика обрахунку середніх ефективних ставок податків. Ця методика надає достовірну інформацію про характер впливу податків, адже відображає відсоток податкових надходжень у їх податковій базі²⁴. Потрібно лише правильно визначити податкову базу та групу податків, які до неї належать.

Отже, проблема визначення тягаря податків та характеру їх впливу на економіку й добробут платників стає одним із пріоритетних напрямів економічної політики України на етапі вдосконалення вітчизняної системи оподаткування задля зростання її конкурентоспроможності. Розробка комплексних теоретичних досліджень податкового тягаря стане важливим кроком до визначення ефективності функціонування податків, наслідків їх дії та відповідно сприятиме подальшому вибору шляхів удосконалення вітчизняної податкової системи.

²⁴ Structures of the Taxation System in the European Union: Data 1995–2004. – Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. – P. 55.